

lected Writings. The Naque; Paris, 1966. Vol. 4. P. 345—346. Л. О. Булаховський переклав цей вираз: «у кого більше однієї оболонки» *Булаховський Л. А.* О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1952. Т. 11, вып. 5. С. 446). Точніше було б: «хто не має єдиного вигляду». Відзначимо, що у східнослов'янському фольклорі уявлення про можливість існування для душі (про яку йде мова в «Слові») декількох зовнішніх виглядів (оболонок) відоме з казкового сюжету про Кошієву смерть (АТ. № 302); українська усна проза знає розповіді про вовкулаків: Легенди та перекази / Упоряд. та прим. А. Л. Іоніди. К., 1985. С. 58:

«Босымъ влькомъ» Грушевський ладен був розуміти як «сірим». Автор монографічного дослідження цього виразу вважає його запозиченням із тюркського фольклору (один із половецьких тотемів); це запозичення зберігало своє міфологічне забарвлення й для руської людини XII ст.: *Гордлевский В. А.* Что такое «босый волк»? К толкованию «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1947. Т. 6, вып. 4. С. 317—337. З іншого боку, В. О. Козирев знайшов це словосполучення в брянських говорах. Згідно зі спостереженнями дослідника, на Брянщині й тепер кажуть «как босый волк» про людину, що швидко біжить. «Босый волк» — «када шэрсть тиряит», він після линняння «стал босый, билаватый, биливый»: *Козирев В. А.* Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 95.

Фрагмент «къ Святѣй Богородици Пирогошей» історик трактує як «ікону Богородиці, принесену з Греції купцем Пирогошею». Тепер назву ікони пов'язують з грецьким *λυράτισσα* «баштова». Згадана Грушевським «церква на Подолі» — це київська церква Успіння Богородиці, що була освячена в 1136 р. й знищена в 1935 р.

В розділі згадани, окрім уже названих, такі праці: *Барсов Е.* Критический очерк литературы о «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1876. Сентябрь. С. 1—45; Октябрь. С. 109—132; *Его же.* Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1878. Кн. 10. С. 767—812; Кн. 11. С. 346—385.

Форма «Слова»

Тезу про зв'язок жанрової специфіки «Слова» з українською думкою обстоював в останні роки В. І. Стеллецький. Див., зокрема: IV Міжнародний съезд славистов: Матеріали дискусії. М., 1962. С. 512—513.

У тексті та в примітках розділу посилання на праці: *Востоков А. Х.* Опыт о русском стихосложении. СПб., 1817; *Кулиш П.* Записки о южной Руси. СПб., 1885; *Жигецький П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия / Отд. отт. из «Унив. изв». К., 1876; *Партицький О.* Старорусский акцент і ритміка Слова о полку Ігоревім // Зоря. 1885. № 9—16; 18—21 (Львів); *Игорь князь Северский:* Поэма / Пер. Н. Гербеля. СПб., 1854; *Максимович М. А.* Замечания на Песнь о полку Игореве в стихотворном переводе Гербеля // *Максимович М. А.* Собр. соч.: В 3-х т. К., 1880. Т. 3. С. 564—624; *Тиховский Ю.* Прозою или стихами написано «Слово о полку Игореве»? // Киев. старина. 1893. Октябрь; *Антонович Вл., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа: В 2 т. К., 1874. Т. I; *Jagič V.* Gradja za slovinsku narodnu poeziju. VI. // Rad jugosl. akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1876. Т. 37; *Франко Ів.* Слово о Лазаревѣ воскресени: Староруська поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35. С. 18—19; Т. 36. С. 1—57; *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных народных песен.

Варшава, 1883. Т. 1; 1887. Т. 2; *Майков А. Н.* Стихотворения. СПб., 1872. С. 201—229; *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум: Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосень. Львів, 1921. *Koegel R.* Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters. Strassburg, 1894. Bd. 1. T. 1; *Веселовский А. Н.* Три главы из исторической поэтики / ЖМНП. 1898. Март. С. 62—131; Апрель. С. 223—289. Повністю передруковано в кн.: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика / Вступ. ст., примеч. В. М. Жирмунского. Л., 1940. С. 200—380; останній передрук зі скороченнями: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. М., 1989. С. 155—298.

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання

Ідею епічного характеру «Слова», яку так переконливо заперечує Грушевський, в останні роки обстоюють О. М. Робінсон та С. Г. Пінчук: *Робінсон А. Н.* «Слово о полку Игореве» и героический эпос средневековья // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 104—112; *Пінчук С. Н.* Слово о полку Игореві: Критичний нарис. К., 1973. С. 72, 127; Слово о полку Игореві: Посібник для вчителя. К., 1990. С. 95. Різде заперечення епічного характеру твору див., зокрема: *Gerhardt D.* Rusland und sein Igoelied // Archiv für Kulturgeschichte. 1952. Bd. 34. S. 67—80.

Викладене на цих сторінках «Історії української літератури» дослідження художньої своєрідності «Слова» — одне з кращих у світовій науці. Грушевський вдало поєднує аналіз поетичних форм із виявленням ідеологічного змісту, що їх наповнює. Принципове новаторство цього аналізу полягає, по-перше, в тому, що саме ті риси поетики «Слова», котрі викликали скептицизм щодо його автентичності, Грушевський сміливо підносить як прояви «дійсного характеру і високої краси» твору. По-друге, смілива теза про «Слово» як про пам'ятку «дуже модерну» дозволила українському досліднику вперше побачити в естетичній системі твору риси, близькі й зрозумілі людині сучасній, що вихована в атмосфері художніх традицій імпресіонізму, символізму, інших течій модернізму ХХ ст.

Думку Грушевського про закономірне чергування в Слові «партий прозових і віршованих» повторили згодом — майже з тією самою аргументацією — М. К. Гудзій (*Гудзій М. К.* Слово о полку Игореві // *Матеріали...* С. 163—164.) та О. І. Білецький (*Білецький О. І.* «Слово о полку Игореві» та українська література ХІХ—ХХ ст. // Там же. С. 173). Взагалі ритміка «Слова» цікавила багатьох дослідників. Зокрема, праця М. П. Штокмара зберігає й зараз цінність корисного огляду літератури питання: *Штокмар М. П.* Ритмика «Слова о полку Игореве» в свете исследований ХІХ—ХХ вв. // *Старинная русская повесть* / Под ред. Н. К. Гудзия. М.; Л., 1941. С. 65—82. Для майбутніх дослідників цієї проблеми важливе значення матимуть праці Л. В. Кулаковського, що підійшов до неї з музикознавчого боку (*Кулаковский Л.* Слово о полку Игореве: Опыт воссоздания модели древнего мелоса. М., 1977), та В. В. Колесова, який з позицій сучасної акцентології зробив спробу реконструкції ритмічного малюнка звучання пам'ятки у ХІІ ст.: *Колесов В. В.* Ударение в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. Т. 31. С. 23—76; *Его же.* Ритмика «Слова о полку Игореве»: К вопросу о реконструкции // *ТОДРЛ*, 1983. Т. 37. С. 14—24; *Его же.* К акцентной реконструкции «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Л., 1986. С. 172—182.

Найбільш цінні розвідки художньої своєрідності «Слова», що виявили в друку після праці Грушевського: *Ржига В. Ф.* Гармонія мови

«Слова о полку Игоревім» // Україна. 1926. Кн. 4. С. 24—34; *Еремич Н. П.* «Слово о полку Игореве» как памятник политического красноречия Киевской Руси // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 93—129; *Woitman S.* Slovo o pluku Igotove jako umělecké dílo. Praha, 1958; *Демкова Н. С.* Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 59—73; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. (тут зібрані й дослідження останніх років).

Сучасні погляди на публіцистичне спрямування «Слова» див.: *Соловьев А. В.* Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / Ист. зап. 1948. Т. 25. С. 71—103; *Лихачев Д. С.* Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. С. 5—25 (доповнений варіант статті був надрукований у кн.: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 75—149); *Назаревский А. А.* Автор «Слова о полку Игореве» и его общественно-политические взгляды // Наук. зап. Київ. ун-ту. Сер. філол. 1951. Т. 10, вып. 3. С. 195—212; *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Яценко Б. І.* Князь Игор у «Слові о полку Игоревім» // Київська Русь: Культура, традиції. К., 1982. С. 51—58.

Дотепні міркування Грушевського про виникнення різних частин «Слова» в різні часи, прив'язування деяких із них до конкретних історичних подій, а також приписування остаточного закінчення твору іншому поетові — все це не знайшло підтримки в науці.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості

Подальші дослідження зв'язків Слова «з нашими пам'ятками ранішими й пізнішими» виявилися досить плідними. Щодо творів «раніших» див.: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968; *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* / Сост. В. Л. Виноградова. М.; Л., 1965. Вып. 1; Л., 1967. Вып. 2; 1969. Вып. 3; 1973. Вып. 4; 1978. Вып. 5; 1984. Вып. 6. Щодо пам'яток «пізніших»: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. 1947. № 7—8. С. 135—186; *Назаревский А. А.* Следы «Слова о полку Игореве» в древнерусской литературе // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. філол. 1965. № 7. С. 47—55; *Зимин А.* Спорные вопросы текстологии «Задонщины» // Рус. лит. 1967. № 1. С. 84—104; *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур. С. 26—35.

Питання про співвідношення «Слова» з літописними повістями про Ігорів похід поки що не вирішені в науці. Якщо Грушевський наполягав на впливі «Слова» на літописну оповідь, то Д. С. Лихачов вважає, що «Слово» і повість в Іпатіївському літописі походять від спільного усного джерела — «поголову», в котрому «відбилися, можливо, й якісь фрагменти фольклору — половецького або руського» (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. С. 121), а Л. Є. Махновець приписує їх одному й тому ж авторові: *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 153—166. Див. також: *Літописні оповіді про похід князя Ігоря* / Упоряд., текстолог, дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988.

Останні видання «Девгенієва діяння»: *Кузьмина В. Д.* Девгениево деяние: Деяние прежних времен храбрых человек. М., 1962; Девгениево деяние / Подгот. пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XIII век. С. 28—65; 531—533. Головні дослідження: *Кузьмина В. Д.* Поэтическая стилистика греческих поэм о Дигенисе и русских списков «Девгениева деяния» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 73—77; *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 180—194. Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 75—77; *Назаревский.* Библиография... С. 93; *Махновец.* Давня... С. 795—799; *Словарь XI—XIV...* С. 115—116.

Сучасне «видання-дослідження» згаданої Грушевським «Флавієвої повісті про зруйнування Єрусалима»: *Мещерский Н. А.* «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.; Л., 1958. Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 84—86; *Назаревский.* Библиография... С. 103—104; *Махновец.* Давня... С. 690—694; *Словарь XI—XIV...* С. 214—215.

Появу в пізньому списку «Повісті про Акіра» образу «сокол трьх мьтѣй» О. В. Творогов та Р. Якобсон пояснюють впливом «Слова»: *Творогов О. В.* «Сокол трех мьтѣй» в «Повести об Акире Премудром» // Вопросы теории и истории языка: Сб. ст., посвящ. памяти Б. А. Ларина. Л., 1969. С. 112—114; *Якобсон Р.* Сокол в мьтѣх // Южнославенский филолог. 1973. Кн. 30. С. 129 (Београд).

На думку Грушевського, вираз «очитыми персты» з'явився в одному із списків «Слова на Лазарево воскресення» під впливом «Слова». В. П. Адрианова-Перетц вважає, що, навпаки, в поемі «цей метафоричний образ навіяний почати зображенням ісалмопівця Давида» в апокрифі: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» і пам'ятники русской литературы XI—XIII веков. С. 54. Інші коментатори Слова вбачають тут стилістичну паралель. Оскільки «очитыя персты» знаходимо лише в одному із списків апокрифу, до того ж це список пізній, здогадка Грушевського здається більш вірогідною.

Питанням зв'язку «Слова» з фольклором присвячено, крім уже названих, такі праці останніх десятиріч: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и устная народная поэзия // Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950. С. 291—319. Передруковано в кн.: *Адрианова-Перетц В. П.* Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 99—119; *Пінчук С. П.* «Слово о полку Игоревім» і усна народна поезія // Народна творчість та етнографія. 1963. № 4. С. 27—37; *Дмитриев Л. А.* Слово о полку Игореве // Русская литература и фольклор: XI—XVIII вв. Л., 1970. С. 36—74; *Демкова Н. С.* Проблемы изучения «Слова о полку Игореве» // Чтения по древнерусской литературе. Ереван, 1980. С. 101—106; *Гординский С.* З люпою літературного детектива над «Словом о полку Игореві» // Сучасність. 1982. № 6 (22). С. 32—48 (Мюнхен); *Азбелев С. Н.* Народный эпос и история: К изучению национальной своеобразия // Рус. лит. 1983. № 2. С. 113—117.

Спостереження Грушевського над переосмисленням у «Слові» «загальноприйнятих, утертих символів» дружинної поезії згодом знайшли ґрунтовний розвиток у праці: *Лихачев Д. С.* Устные истоки художественной системы «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 53—92. Передруковано: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 150—198; 2-е изд. С. 182—229.

Як і Грушевський, Д. С. Лихачов не бачить в міфологічних постанях «Слова» ні поганства, ані двоєвірства: *Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве»* і культура его времени. С. 28—30. 2-е изд. С. 25—28. Див. також: *Tschizewskij D. Evgemerizm v staroslavjanskijh literaturah // The New Review. 1968. № 92. S. 265—271 (New York).*

Думку про те, що автор «Слова» був все ж таки «дворіцем», заперечив із деякими застереженнями В. М. Перетц (*Перетц В. «Слово о полку Игоревім» — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку. К., 1926. С. 71—72*). Захищають її в наш час Б. В. Сапунов (*Сапунов Б. В. Ярославна і древнерусское язычество // Слово о полку Игореве — памятник XII века. С. 321—329*) та Б. О. Рибаків, котрий підкреслює вільнодумство давнього поета: «Він був винний перед церквою не в філософії і не в цитуванні афоризмів Арістотеля, а в тязькому гріху воскресіння своїх руських язичницьких богів»: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1974. С. 397*. Концепція Б. О. Рибаківа знайшла художнє втілення в романі Вас. Шевчука «Велесич» (К., 1980).

Традиція ототожнення загадкового «Бусова времени» «Слова» з часами антського ватажка Божа йде не від праці О. Партицького (1883), як зазначає Грушевський, а від видань «Слова» Я. Пожарського (1819) та О. Ф. Вельтмана (1883). З іншого боку, П. Шафарик посилався в цьому питанні на «п. Кухарського»: *Шафарик П. И. Славянские древности. М., 1847. Т. 1, кн. 1. С. 247—248*. У наш час цю гіпотезу підтримують Д. С. Лихачов та Б. О. Рибаків. При цьому Д. С. Лихачов виводить це місце Слова від «якихось реальних половецьких героїчних спогадів про якогось антського князя Буса» (*Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» і культура его времени. С. 112: В другому виданні цей фрагмент знято*); Б. О. Рибаків знаходить джерело «відомостей про зміст готського епосу» в «сказаннях південця Бояна»: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 417—421*. Заперечують цю гіпотезу О. В. Творогов (*Творогов О. В. Примечания // Слово о полку Игореве. Л., 1967. С. 503*) та О. М. Карсанов, автор спеціальної розвідки: *К вопросу о «времени бусовом» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Комплекс. исслед. М., 1988. С. 222—227*.

Порушена Грушевським проблема повторів у «Слові» розглядається зараз лише, на жаль, як явище суто літературне. Див.: *Wollman S. Slovo o pluku Igotove... S. 87—123; Демкова Н. С. Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника. С. 59—73; Лихачев Д. С. Поэтика повторяемости в «Слове о полку Игореве» // Рус. лит. 1983. № 4. С. 9—21*.

«Музикознавче» порівняння «Слова» із західноєвропейськими пам'ятками книжкового епосу нагадує зроблене згодом Б. І. Ярхо зіставлення нашої поеми з цими ж творами щодо кольорової гамми означень: *Див. Гаспаров М. Л. Работы Б. И. Ярхо по теории литературы // Труды по знаковым системам. 1969: Вып. 4. С. 508—509 (Тарту)*. Треба відзначити, що замилування вітчизняним шедевром трохи заводять у цьому порівнянні Грушевського за межу наукової об'єктивності.

У тексті розділу, крім уже неодноразово цитованих, є посилання на кн.: *Дубенский Д. Слово о плку Игоревѣ Святослава Пѣстворца старого времени, объясненное по древним письменным памятникам. М., 1844*.

Фрагменти інших поетичних творів

Текст, що його Грушевський називає «фрагментами поеми», знаходимо в Іпатіївському літописі під 1201 р. (ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стлб. 716); фотокопію відповідної сторінки рукопису див.: История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. Між с. 22 і 23.

Відзначимо дотепність пояснення істориком слів «ниже снесе Сулу, п'ять ходя, котел нося на плечеву». Загальне тлумачення епізоду Грушевським згодом повторив у своєму коментарі Д. С. Лихачов: «Тут мається на увазі переможний похід хана Кончака до Переяславської області в 1185 р.» (Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 437).

Останній перегляд текстів згаданої Грушевським легенди про Золоті Ворота див.: Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 84—129.

Гіпотеза Грушевського про відбиття в запису Київського літопису під 1140 р. дружинної поеми про Мстислава не викликала свого часу зацікавлення у дослідників.

У розділі знаходимо посилання на працю: Мелиоранский П. М. Заимствованные слова в памятниках русской письменности домонгольского времени // Изв. ОРЯС. 1906. Т. 10, кн. 4. С. 109—134. Грушевський згадує також хрестоматійно відомий у 1920-ті роки вірш М. Вороного «Євшан-зілля».